

אין לבריה כלום אצל בוראה

וְאֶתְחַנֵּן אֶל ה' בְּעֵת הַהוּא לְאָמֹר: (דברים ג כג).¹

שמות רבה, סוף פרשה מה

"וַיֹּאמֶר: הֲרֵאֵנִי נָא אֶת כְּבוֹדְךָ" - באותה שעה ביקש משה רבנו לעמוד על מתן שכרם של צדיקים ועל שלוותם של רשעים ...² באותה שעה הראה לו הקב"ה את כל האוצרות של מתן שכר ... אמר לפניו: ריבונו של עולם, האוצר הזה של מי הוא? אמר לו: של עושי מצוות. - האוצר הזה של מי הוא? - של מגדלי יתומים. וכן כל אוצר ואוצר. ואחר כך ראה אוצר גדול אחד ואמר לפניו: של מי האוצר הזה? אמר לו: מי שיש לו, אני נותן לו משכרו. ומי שאין לו, אני עושה עמו חנם ונותן לו מזה, שנאמר: "וּחְנוּתֵי אֶת אֲשֶׁר אַחֲוֹן" - למי שאני מבקש לחון.³

דברים רבה פרשה ב סימן א

אמר ר' יוחנן: עשרה לשונות נקראת תפילה ואלו הן: שועה, צעקה, נאקה, רינה, פגיעה, ביצור, קריאה, ניפול, ופילול, ותחנונים ... ומכולן לא נתפלל משה אלא בלשון תחנונים דכתיב: "וְאֶתְחַנֵּן אֶל ה'". אמר רבי יוחנן מכאן אתה למד שאין לבריה כלום אצל בוראו. שהרי משה רבן של כל הנביאים, לא בא אלא בלשון תחנונים ... כך אמר הקב"ה למשה: "וּחְנוּתֵי אֶת אֲשֶׁר אַחֲוֹן וּרְחַמְתִּי אֶת אֲשֶׁר אַרְחֵם" (שמות לג יט). אמר לו: מי שיש לו בידי - "וּרְחַמְתִּי", במידת רחמים אני עושה עמו. ומי שאין לו בידי - "וּחְנוּתִי", במתנת חנם אני עושה עמו.⁴ ובשעה שהיה משה מבקש ליכנס לארץ ישראל, אמר לו הקב"ה: "רַב לְךָ, אֵל תּוֹסֵף דָּבָר אֵלַי עוֹד בַּדָּבָר הַזֶּה". אמר לפניו: ריבונו של עולם, לא כך אמרת לי: "כֹּל מִי שֶׁאֵין לוֹ בִּידֵי - וּחְנוּתִי, בַּמִּתְנָת חֲנָם אֲנִי עוֹשֶׂה עִמּוֹ!"⁵ עכשיו איני אומר שמתבקש לי אצלך כלום. אלא חנם עשה עמי. מניין? ממה שקרינו בעניין: "וְאֶתְחַנֵּן אֶל ה'".⁵

דברים רבה (ליברמן) פרשת ואתחנן

זהו שכתוב: "יש בוטה כמדקרות חרב" (משלי יב יח) ... אל תהי קורא בוטה אלא בוטה.⁶ כל מי שהוא בוטה במה שאומרים לו נביאים, כמי שהוא נוטל חרב ודוקרה לתוך מעיו. ממי אנו למדין? משאול, שבטח בדברי שמואל. בשעה שהלך שאול ושאל באשת בעלת אוב והעלתה לו שמואל.⁷ ואמר לו שמואל כל אותן הדברים.

¹ וההמשך שם: "ה' אלהים אתה החלות להראות את עבדך את גדלך ואת ידך החזקה אשר מי אל בשמים ובארץ אשר יעשה כמעשיך וכגבורתך: אַעֲבֶרָה נָא וְאֶרְאֶה אֶת הָאָרֶץ הַטּוֹבָה אֲשֶׁר בְּעֵבֶר הַיַּרְדֵּן הַהַר הַטּוֹב הַזֶּה וְהַלְבֵּנוּ: וַיַּתְעֶבֶר ה' בִּי לְמַעַנְכֶם וְלֹא שָׁמַע אֵלַי וַיֹּאמֶר ה' אֵלַי רַב לְךָ אֵל תּוֹסֵף דָּבָר אֵלַי עוֹד בַּדָּבָר הַזֶּה".

² הסוד הגדול שבקש משה לדעת, שהוא בבחינת "הראני נא את כבודך", הוא הסוד של שכר ועונש שהנביאים, חז"ל וחכמי כל הדורות התחבטו בו מאד. צדיק ורע לו רשע וטוב לו (ברכות ז ע"א). ראה בתי מדרשות ח"ב מדרש חסרות ויתירות (שמות): "וּחְנוּתֵי אֶת אֲשֶׁר אַחֲוֹן - בְּקֶשׁ מִשֶׁה מִלִּפְנֵי הַקָּב"ה לְהוֹדִיעוֹ הַיֶּאֱחָז הוּא נוֹהֵג עִם הַבְּרִיּוֹת, וּמִפְּנֵי מַה יֵשׁ צָדִיק וְרַע לּוֹ". ראה גם איך משה צופה בייסוריו ומכאוביו של ר' עקיבא וזועק: זו תורה וזו שכרה? (מנחות כט ע"ב). וכבר "סוכמו" הדברים במאמרו התמציתי של ר' ינאי: "אין בידינו לא משלוות הרשעים ואף לא מיסורי הצדיקים" (מסכת אבות פרק ד משנה טו).

³ הסוד של שכר ועונש לא התגלה למשה, ואף לא לר' עקיבא וחבריו (במדבר רבה י טו). אבל סוד אחד, לפחות, נגלה לנו דרך משה: הסוד של מתנת חנם - "וּחְנוּתִי". שהוא, אפילו מעבר ל"וּרְחַמְתִּי", כפי שנראה במדרש הסמוך. מדרש זה הוא אולי המקור של הפיוט שאנו אומרים בליל ראשון של סליחות, "במוצאי מנוחה": "עֵדִיד לְחֹן חֲנִים בְּאֵים אֵלֶיךָ, נָא שְׂגַבְּם מֵאוֹצֵר הַמּוֹכֵן בַּזְּבוּלִיךָ".

⁴ ראה איך רש"י מביא מדרש זה בניואנס "קצת" שונה: "וְאֶתְחַנֵּן - אֵין חֲנִינוּן בְּכָל מְקוֹם אֲלֵא לְשׁוֹן מִתְנַת חֲנָם. אֵף עַל פִּי שֵׁשׁ לֵהֶם לְצַדִּיקִים לְתִלּוֹת בְּמַעֲשֵׂיהֶם הַטּוֹבִים, אֵין מִבְּקִשִׁים מֵאֵת הַמְּקוֹם אֲלֵא מִתְנַת חֲנָם. לְפִי שֶׁאֲמַר לוֹ (שְׁמוֹת לֵג יט) וּחְנוּתֵי אֶת אֲשֶׁר אַחֲוֹן, אֲמַר לוֹ בְּלִשׁוֹן וְאֶתְחַנֵּן. דָּבָר אַחֵר זֶה אֶחָד מֵעֲשֵׂר לְשׁוֹנוֹת שֶׁנִּקְרָאוֹת תְּפִילָּה, כְּדֵאִיתָא בְּסַפְרֵי". יש להם לצדיקים לתלות במעשיהם הטובים, אומר רש"י, אלא שאין הם רוצים ליהנות מהם. יש לבריה אצל בוראה, אלא שהיא מצוה לא בונה על זה.

⁵ הסיומת: "ממה שקרינו בעניין: וְאֶתְחַנֵּן אֶל ה' " היא סיומת קלאסית של מדרשי ילמדנו אשר חוזרים ומסיימים בפסוק העומד במרכז הדרשה. ועם זאת, יש כאן היפוך פסוקים מכוון. קודם ה' אומר: "רַב לְךָ" ואח"כ משה: "וְאֶתְחַנֵּן". חילוף הסדר נחוץ כי במרכז הדרשה עומד המשפט: ללמדך שאין לבריה כלום אצל בוראה. משה כבר שמע את ה"לא" ויודע שלא חייבים לו שום דבר: "איני אומר שמתבקש לי אצלך כלום". הקב"ה לא חייב לשום אדם שום דבר - גם לא למשה. אבל בהיגיון מהופך, דווקא משום שהקב"ה אינו חייב כלום לבריותיו אפשר וצריך להתפלל בכל מצב. מה גם שלמשה כבר נתגלה בנקרת הצור הסוד של "וּחְנוּתִי" ושל אוצר החינם. ראה מדרש זה בנוסח תמציתי וקצת שונה בדברים רבה (ליברמן) פרשת ואתחנן: "... בהרבה שמות נקראת התפילה, אלו הן: תפילה, תחנון, צעקה, זעקה, שועה, רנה, פגיעה ונפילה, ולמה לא נתפלל משה באחד מהם אלא בלשון תחנונים, ואתחנן? אלא בשעה שעמד משה ואמר: הֲרֵאֵנִי נָא אֶת כְּבוֹדְךָ, א"ל הַקָּב"ה: אֲנִי מֵרָאֵה לְךָ, שֶׁנֶּאֱמַר: אֲנִי אֶעֱבִיר כָּל טוֹבֵי עַל פְּנֵיךָ - אֲנִי חַיִּיב לְבְרִיָּה, אֲלֵא חֲנָם אֲנִי נוֹתֵן לְכָל, שֶׁנֶּאֱמַר: וּחְנוּתֵי אֶת אֲשֶׁר אַחֲוֹן. א"ל משה: א"כ עֲשֵׂה לִי מִצְוָה וְתֵן לִי חֲנָם, לְפִיכָךְ: וְאֶתְחַנֵּן אֶל ה'".

⁶ ה"א וּחְנוּתִי מתחלפות לא רק בכתוב הדומה אלא גם בהגייה. ראה מסכת מגילה כד' ע"ב וכן שהש"ר פרשה ה על הפסוק: "קווצותיו תלתלים". ושם אומר המדרש: "אם תחליף ח"ת לה"א תחריב העולם". וכאן הדרשן לא נרתע. וכן הוא בחילופי אל"ף ועי"ן שפעם הם פסולים מכל וכל (אנשי בית שאן) ופעם הוא בסיס לדרשות (ר' מאיר ...)

⁷ כל פרשת הליכת שאול לבעלת האוב שבעין דור (שמואל א פרק כח), יפה נדרשה במדרש ויקרא רבה פרשה כח (סימן ז עד הסוף). וכבר הרחבנו בנושא זה בדברינו [שאל ובעלת אוב](#) בפרשת אמור.

וכיון שאמר לו שמואל: "ומחר אתה ובניך עמי" - בטח שאול על דבריו ונתייאש מן התפילה. אמר: הואיל ואמר לי שמואל שאני מת מה אני מועיל מתפלל? ישב לו מן התפילה ונדקר בחרב ...⁸ מי גרם לו? על שבטח בדברי שמואל. שאילו היה מתפלל לפני הקב"ה היה מבטל ממנו את הגזרה.⁹

"יש בוטה" - זה חזקיה שלא עשה כשאוּל. אלא כשבא ישעיהו הנביא ואמר לו: "צו לביתך כי מת אתה ולא תחיה" (מלכים ב כ א), מיד חגר עצמו בתפילה, שנאמר: ויסב חזקיהו פניו אל הקיר ויתפלל אל ה' ... מה כתיב שם: "שמעתי את תפילתך ראיתי את דמעתך". מי גרם לו שיבטל את הגזירה? - מפני שהתפלל.¹⁰ אף משה נגזר עליו שלא יכנס לארץ ישראל ... אעפ"כ לא נתייאש מן התפילה, אלא עמד בתחנונים, שנאמר: ואתחנן אל ה'.¹¹

מסכת סנהדרין דף קח עמוד א

תנא דבי רבי ישמעאל: אף על נח נחתך גזר דין, אלא שמצא חן בעיני ה', שנאמר: "נחמתי כי עשיתם ונח מצא חן בעיני ה'" (בראשית ו ח).¹²

איכה רבה פרשה א סימן כג¹³

"הָאֶפֶס לְנֶצַח חֶסֶדוֹ"¹⁴ - מהו האפס? אמר ר' ראובן: לשון יוני הוא כמה דאת אמרת: "ואמר אפס" (עמוס ו י).¹⁵

"גמר אומר לדור ודור" - ר' חנינא בר פפא ור' סימון. רבי חנינא אמר: נגמר אותו דבר שדברתה למשה בסיני: "וחנותי את אשר אחון ורחמתי את אשר ארחם" (שמות לג יט). ר' סימון אומר: הא חסילה והא מסכמא, על ידי ירמיה שאמר: "כי אספתי את שלומי מאת העם הזה נאם ה' את החסד ואת הרחמים" (ירמיה טז ה).¹⁶

⁸ ששאל בסוף דקר את עצמו, ראה שמואל א פרק לא פסוק ד. מעשה התאבדות הוא מעשה ייאוש והרמת ידיים של מי שחדל מלהתפלל ולייחל.

⁹ מדרשים אחרים דווקא משבחים את שאול על שקיבל את דברי שמואל והשלים עם גורלו. ראה ויקרא רבה כח ז: "באותה שעה קרא הקב"ה למלאכי השרת ואמר להם: בואו וראו בריה שבראתי בעולמי וצורה שצירתי בעולמי! בנוהג שבעולם, אדם הולך לבית המשתה אינו מולך בניו עמו מפני מראית העין. וזה יוצא למלחמה ויודע שנהרג ונוטל בניו עמו ושמוח על מדת הדין שפוגעת בו". אבל המדרש שלנו לא מסכים עם השלמה זו ועורך את ההשוואה המתבקשת עם חזקיהו וישעיהו כפי שהוא ממשיך ודורש.

¹⁰ ראה מקבילה של מדרש זה על דו-שיח חזקיהו וישעיהו במסכת ברכות דף י ע"א. ושם דבריו של חזקיהו וישעיהו: "בן אמוץ, כלה נבואתך וצא! כך מקובלני מבית אבי אבא - אפילו חרב חדה מונחת על צווארו של אדם אל ימנע עצמו מן הרחמים". הקבלה והמסורת, מלווים ברגש אמוני פנימי עמוק, חזקים, במקרים מסוימים, מדברי נבואה. אכן, דברים בוטים ובוטחים של החכמים כנגד הנבואה (במקרים מסוימים).

¹¹ חזקיהו הוא ממשיך דרכו של משה. הוא "בוטה" כנגד ישעיהו הנביא, כמו שמשה "בוטה" כנגד הקב"ה. והוא אף נענה בעוד שמשה לא. הידיעה ש"כלו כל הקיצים" שאחרי כל המעשים שעשינו "אין לבריה כלום אצל בוראה", יכולה לייאש, אבל גם לתת תקווה. יש מעגל מעבר למעגל החשבונות של שכר ועונש. חינוך. בחנוניות. אפילו לא ברחמים. ואולי מכאן משמעות מחודשת לפרקי אבות פרק ב' משנה יג: "אל תעש תפילתך קבע אלא רחמים ותחנונים לפני המקום". ראה מדרש תנאים לדברים (פרק ג פסוק כג על פרשתנו): "נשא משה קל וחמר בעצמו ואמר: אילמלי לא היה לשון חביב לפני הקב"ה לא פתח בו תחלה לכך. פתח משה ואתחנן אל ה': ולמה נקראת התפילה תחינה? מפני שצריך לאמרה בלשון תחנונים וכך שנינו העושה תפילתו קבע אין תפילתו תחנונים".

¹² ראה גם בראשית רבה כט א: "אפילו נח שנשתייר מהן לא היה כדאי אלא שמצא חן בעיני ה' שנאמר ונח מצא חן בעיני ה'". נח מצליח היכן שמשה לא מצליח, הוא מוצא חן (ראה בראשית רבה כט ג אם נח מצא או ה' מצא אותו). יש עוד תמנת חינוך גם למי שאינו ראוי, גם למי שנחתך דינו וגם למי שכל תחנוניו לא נענו - היא תמנת מצאית חן. בלשון זו גם מנחם ירמיהו את עם ישראל: "כה אָמַר ה' מְצָא חֵן בְּמַדְבָּר עִם שְׂרֵיִדֵי חֶרֶב הַלֹּדֶף לְהַרְגֵינֵוּ יִשְׂרָאֵל" (ירמיהו לא א, הפטרת יום שני של ראש השנה). ואם נמצא חן בעיני אלהים ואדם, נזכה לדון במציאת חן באחת מפרשות נח הבעל"ט.

¹³ מקבילה למדרש זה נמצאת בפסיקתא דרב כהנא פרשה יז "ותאמר ציון עזבני ה'" (וראה כמו כן, שמות רבה מה ב). והרשינו לעצמנו לשלב את נוסח הפסיקתא עם נוסח איכה רבה בהסתמך על דברי חכמינו: "דברי תורה עניים במקומן ועשירים במקום אחר" (ירושלמי ראש השנה פרק ג הלכה ה), מה גם שחלו בהם ידי המעתיקים והמדפיסים ומן הסתם לשני המדרשים מקור ראשון אחד.

¹⁴ באחד המדרשים הקשים ביותר של החורבן, עובר הדרשן מפסוקי איכה אל פסוקים קשים לא פחות בתהלים פרק עח (ראה כל קבוצת הפרקים שם, עז-עט): "אֶזְכְּרָה נְגִינְתִי בְלִילָה עִם לְבָבִי אֲשִׁיחָה וְיַחְפֹּשׂ רוּחִי: הֲלֵעֹלָמִים יִזְנַח אֲדָנִי וְלֹא יִסִּיף לְרַצוֹת עוֹד: הָאֶפֶס לְנֶצַח חֶסֶדוֹ גָּמַר אֱמֶר לְדָר וָדָר: הַשְּׂכַח חַנּוּת אֵל אִם קִפְץ בְּאֵף רַחֲמֵי סֵלָה: וְאִמֶר חֲלוֹתִי הִיא שְׁנוֹת יְמֵינִי עֲלִינִי".

¹⁵ ראה הפסוק בעמוס ו י: "וְנִשְׂאוּ דוֹדוֹ וּמְסָרְפוֹ לְהוֹצִיא עֲצָמִים מִן הַבַּיִת וְאָמַר לְאִשְׁרֵי בְּיַרְכְּתֵי הַבַּיִת הַעוֹד עִמָּךְ וְאָמַר אָפֶס וְאָמַר הֵס כִּי לֹא הִזְקִיר בְּשֵׁם ה' ". וכן בספר שופטים פרק ד פסוק ט דברי דבורה לברק: "וְתֹאמַר הֲלֹךְ אֵלַי עִמָּךְ אָפֶס כִּי לֹא תִהְיֶה תִפְאָרְתְּךָ עַל הַדָּרָךְ אֲשֶׁר אָתָּה הוֹלֵךְ כִּי בְיַד אִשָּׁה יִמְלַךְ ה' אֶת סִינְיָא". וכמוכן דברי המרגלים, במדבר יג כח: "אפס כי עז העם היושב בארץ". ובכולם מפנים המדרשים (בראשית רבה מ ד, שמות רבה מה ב והפסיקתא ואיכה שלנו) למילה היוונית אָפֶס - שפירושו להניח או לחזול. ולא ברור מדוע צריך הדרשן להזיקק ללשון יוונית כאשר העברית ברורה מאד: אפס - אין כלום, ריק (מה גם שהיוונים - פיתגורס - לא הכירו את הספרה אפס). והמאיר עינינו יבורך.

¹⁶ על משקל אין לבריה כלום אצל בוראה, אפשר לומר גם ברמת הכלל: אין לאומה כלום אצל אלוהיה. הקב"ה לא חייב כלום לעם ישראל. הכל תלוי במעשיו ומחדליו. ייתכן מצב כל כך נורא שאין יותר ברית ושלום, אין חינוך ואין חסד ורחמים. "האפס" - הכלום של העם כולו. וזה נושא נכבד שמעט ממנו דרשונו בפרשת עקב בדברינו [הנחמה השנייה](#) ועוד יש לדון עליו בהרחבה. ויש גם נחמה פורתא. בפסיקתא דרב כהנא (פרשה יז הנ"ל) מתחברים הדברים לתפילת חזקיהו שהבאנו לעיל ובכך מקבלים בכ"ז נימה קצת אופטימית. לא רק לתפילה כאשר חלה, אלא גם לתפילת ההודיה שהתפלל כאשר החלים ממחלתו ושר: "ונגינותי נגנן כל ימי חיינו על בית ה'" (ישעיהו פרק לח, ראה שם התפילה כולה). ראה דברי המדרש שם הפותחים בפסוק מתהילים (עז ו): "אֶזְכְּרָה נְגִינְתִי בְלִילָה עִם לְבָבִי אֲשִׁיחָה וְיַחְפֹּשׂ רוּחִי" - אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה: ריבון העולמים, נזכרת אני שיריים ששרתי לפניך בלילות, כמה דאת אומר: ונגינותי נגנן כל ימי חיינו על בית ה' ".
עמ' 2 מתוך 3

מסכת ברכות דף לב עמוד א

דרש רבי שמלאי: לעולם יסדר אדם שבחו של הקב"ה ואחר כך יתפלל. מנלן? – ממשה, דכתיב: "ואתחנן אל ה' בעת ההיא"; וכתוב: "ה' אלהים אתה החלת להראות את עבדך את גדלך ואת ידך החזקה אשר מי אל בשמים ובארץ אשר יעשה כמעשיך וכגבורתיך", וכתוב בתריה: "אעברה נא ואראה את הארץ הטובה".¹⁷

דברים רבה (ליברמן) פרשת ואתחנן¹⁸

"כי חטאת קסם מרי" ... שהוא הולך ושואל לקסום על דבריו של הקב"ה ... שהוא נבטח בדברי הקוסם ואינו מתפלל ... "ואון ותרפים הפצר" ... שהוא מביא אף וצרה ...

ומה יעשה? ילך ויתפלל לפני הקב"ה, כשם שעשה משה, שאע"פ שנגזר עליו שלא ליכנס לארץ לא נתייאש מן התפילה, שנאמר: ואתחנן אל ה'. אינו אומר ואתפלל אלא ואתחנן, לשון חנם. אתה מוצא כשעלה משה (למרום) למעלה אצל הקב"ה התחיל אומר: הראיני נא את כבודך. והראה לו הקב"ה כל מה שלמעלן ומתן שכתב של כל אחד ואחד. א"ל משה: ריבון העולמים, זה האוצר של מי הוא? אמר ליה: של עמלי התורה. והאוצר הזה של מי הוא? א"ל: של עושי הצדקה. וזה של מי הוא? א"ל: של שומרי מצוותי. וזה של מי הוא? א"ל: למי שמעשיו נאים. ואח"כ הראה אותו אוצר גדול. א"ל משה: ריבון העולמים, וזה של מי הוא? א"ל הקב"ה: למי שאין לו מעשים, ואני נותן לו מן האוצר הזה של חנם, שנאמר: וחנותי את אשר אחון. אנא יהיב ליה מן אוצרא דמגן.¹⁹ וכיון שבא לבקש מן הקב"ה שיכנס לארץ, היה מתחנן ולא היה הקב"ה מקבלו. א"ל משה: ריבון העולמים, אם יש לי מעשים תן לי ממעשי, ואם אין לי מעשים ולא זכות, תן לי מאותו אוצר של חנם שראיתי.

א"ר הושעיא: באותה שעה אמר הקב"ה: יעול חיוויא בביתך ולא ברנש,²⁰ אילולי שהייתי מראה לך כל אוצרותי, לא היית יודע מה יש לי. א"ר לוי: היזהר בדבריך שלא תיתפש מתוכן. לכך נאמר: "ואתחנן" – שאמר לו: תן לי מאותו אוצר של חנם. מהו "לאמר"? אלא לומר לדורות: "ה' אלהים" (דברים ג כד).²¹ ומהו "ה' אלהים"? אמר לו: ריבון העולמים, אין מתבעי לי בדין הב לי ואם אין מתבעי לי בדין רחם עלי,²² כשם שאמר אברהם: "ה' אלהים מה תיתן ליי" (בראשית טו ב). א"ל הקב"ה: אל תתהדר מלפני, אתה מדמה עצמך לאברהם.²³

שבת שלום

ונחמו נחמו עמי²⁴

מחלקי המים

¹⁷ ר' שמלאי מוצא בדברי התחנונים של משה אסמכתא לסדר הברכות בתפילת שמונה עשרה שתחילה הן מתמקדות בגדולת ה' ושבחיו (שלוש הברכות הראשונות: אבות, מחיה המתים וקדושה) ורק אח"כ כל הברכות של בקשות וצרכי היחיד והציבור: רפאנו, ברכ עלינו, השיבה שופטינו, בונה ירושלים וכו' (ומסיימים בברכת הודיה ושלוש, אבל זו דרשה אחרת). וראש לכלול ברכת החונן לאדם דעת שביקשו לקבוע אותה אף בשבת! ואם נחבר דברים אלה למדרשים לעיל על תחנוני משה, אזי גם כל יחיד ויחיד שעומד בתפילת שמונה עשרה צריך להפנים שאחרי כל סידור השבח ובקשת הצרכים (וההודיה) בעצם "אין לבריה כלום אצל בוראה" ומי לנו גדול ממשה.

¹⁸ מדרש זה חוזר ומסכם את שני המדרשים בהם פתחנו ואף מתקשר, דרך פיסקת הפתיחה, לשאול ובעלת אוב. וכל המוסיף ומאריך בהערות שוליים על מדרש זה – גורע מיופיו והדרו.

¹⁹ מגן הוא "חינם בארמית". ראה הביטוי: "אסיא דמגן במגן - מגן שוה" – "רופא או רפואת חינם – שווה חינם" (בבא קמא פה א).

²⁰ "יכנס בביתך נחש ולא ברנש". שנחש רק נושך ואילו אדם מגלה סוד. ראה ויקרא רבה כו ב.

²¹ שילוב מידת הדין – אלהים, עם מידת הרחמים – ה'. משה ננזף על שהוא מגלה סוד, אבל הוא עושה זאת למען הדורות הבאים, כדי שאנו נדע להסדיר את תפילותינו.

²² אם מגיע לי בדין – תן לי. ואם לא מגיע לי בדין – רחם עלי.

²³ ראה בראשית רבה נה ו על משה שלא מגיע למקומו של אברהם. ראה דברינו [אל תקרב הלום](#) בפרשת תצוה. וזו אולי עוד סיבה מדוע אנו מתחילים את תפילת שמונה עשרה ב"אלהי אברהם" דווקא.

²⁴ ראה דברינו בפרשה זו [נחמוני נחמוני עמי](#), שאחד הפירושים של הפסוק: נחמו נחמו עמי הוא שאתם תנחמו האחד את השני.